

De ethiek van het verzamelen anno 1988.

De verschillende aspecten van restitutie en verwerving van cultureel erfgoed.

Harrie Leyten.

De teruggave van kunstvoorwerpen aan de landen van herkomst is jarenlang een schrikbeeld geweest voor vele musea in de Westerse wereld. Maar na een periode van emotionele politieke tafelen lijkt de rust teruggekeerd.

Het marmer van het Pantheon, door de Engelsen 'The Elgin Marbles' genoemd ligt nog steeds in het British Museum en Mevrouw Mercouri, de Griekse minister van cultuur, lijkt thuis haar wonden te likken. Nederland heeft zijn Lombok-schatten teruggegeven en verdere eisen lijken voorlopig van de baan. Nadat Nigeria, rond het groots opgezette Pan-Afrikaanse Culturele Festival van 1977, tevergeefs hemel en aarde bewogen had om een 16^e eeuwse ivoren maskertje afkomstig uit de paleisschatten van de Oba van Benin, terug te krijgen van Engeland, zijn de diplomatieke betrekkingen tussen beide landen weer genormaliseerd. Terugblikkend op deze periode lijkt de teruggave van kunstvoorwerpen een verschijnsel te zijn geweest van de jaren zeventig.

Immers, na een lange aanloop werd tijdens de Algemene Vergadering van de Unesco, op 14 november 1970, het ontwerp aangenomen van de 'Conventie te aanzien van maatregelen om de illegale invoer, uitvoer en overdracht van eigendom voor Cultureel Bezit te verbieden en te voorkomen.' De omschrijving van wat "Cultureel Bezit"- Cultural Property- is, wordt door de Conventie ruim uitgelegd. Het gaat om religieuze en seculiere goederen, die elke staat zelf mag aanwijzen als zijnde van belang. Hierin zijn inbegrepen historische – en kunstvoorwerpen, maar ook manuscripten, boeken, archieven, zeldzamen postzegels en evenzeer objecten uit flora en fauna.

De juridische status van een Conventie is niet sterk. Pas na ratificatie door de lidstaten van de Verenigde Naties krijgt een conventie recht van wet binnen de staten. In de meeste landen betekent ratificatie een aanpassing of uitbreiding van de bestaande wetgeving. Redenen om de conventie niet te ratificeren variëren van constitutionele problemen- bijvoorbeeld de Federale Staatsvorm van West Duitsland- tot de onverenigbaarheid met de nationale wetgeving, zoals in Denemarken het geval is. Op 1 mei 1985 waren 55 staten partij van het verdrag, waarvan 50 zogenaamde 'exporterende' landen, dat wil zeggen landen

die slechts kunst 'uitvoeren' en derhalve onmiddellijk belang hebben bij ene wetgeving die ongeoorloofde praktijken tegengaat.

Smokkel

De Conventie bepaalt dat exporterende landen een systeem moeten opzetten dat de uitvoervergunningen regelt. In de praktijk blijkt dit uitermate moeilijk te werken. Er zijn landen die alle uitvoer van kunstvoorwerpen verbieden .

Andere stellen vast dat slecht bepaalde categorieën , bijvoorbeeld antiek en etnografica, niet uitgevoerd mogen worden. De uitvoering van de maatregelen wordt overgelaten aan ambtenaren -soms douaniers- die zelf het verschil tussen de categorieën zelf niet kennen. Dit heeft tot gevolg dat niet alleen toeristen en (amateur) verzamelaars, maar ook handelaars overgaan tot smokkel of steekpenningen om ambtenaren om te kopen.

De Conventie van 1970 bepaalt ook dat de invoerende landen, die het verdrag ondertekenen, bepaalde voorzieningen een maatregelen moeten treffen.

Zo moeten zij hun musea beletten illegaal uitgevoerde voorwerpen te verkrijgen. Zij moeten de invoer van gestolen cultuuroggoed verbieden indien zulke voorwerpen blijken te behoren tot de inventaris die door het land van herkomst is opgesteld. Tenslotte moeten de invoerende staten zich verplichten erop toe te zien dat deze goederen teruggegeven worden aan het land van herkomst.

Overwinningsroes

Toen de Conventie werd aangenomen in 1970, stond een aantal landen te juichen, omdat zij zich voorstelden hoe hun cultureel erfgoed waarmee Europese en Amerikaanse musea goede sier maakten, spoedig terug zouden zijn in eigen land. Zaïre kreeg in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties van 1973 zoveel landen achter zich dat een resolutie werd aangenomen waarin gewezen werd op de 'noodzaak voor een *onmiddellijke* teruggave van cultureel goed *zonder compensatie* , al een *rechtvaardiging* voor toegebrachte schade...' Zes jaar later, in 1979, wordt opnieuw een resolutie aangenomen over deze zaak, maar daarin komen de benadrukte woorden niet meer voor. Ook eerder gemaakte verwijzingen naar koloniale overheersing zijn uit de nieuwe resolutie weggelaten. Een andere nuance in het standpunt van de vragende landen blijkt uit passages als 'de kunstvoorwerpen zullen *beschikbaar* worden gesteld aan de landen van herkomst' en verder dat 'landen van herkomst genoeg moeten nemen met langlopende bruiklenen', die 'geregeld kunnen worden met bilaterale overeenkomsten'. In de eerste jaren na de

Conventie van 1970 verkeerden sommige landen in zulk een 'overwinningsroes'- de arme landen hadden volgens hun eigen zeggen de rijke landen op de knieën gekregen- dat zij uitriepen al hun cultuurvoorwerpen uit buitenlandse handen terug te eisen. De onderhandelingen die volden tussen regeringen van de vragende landen en bezittende landen, en in een volgende fase tussen musea uit beide landen, toonden de complexiteit aan van het probleem. Veel van de teruggevorderde voorwerpen bleken in het verleden legale schenkingen geweest van politieke leiders in het land van herkomst aan het land dat hen thans in bezit heeft. Er bestonden derhalve geen juridische gronden voor restitutie. Als het ging om teruggave van bepaalde voorwerpen eiste het bezittende land dat per voorwerp werd aangegeven om welke historische, religieuze culturele of andere stringente redenen deze voorwerpen thans thuis hoorden in het land van herkomst en niet in het bezittende land. In de meeste gevallen betrof het echter voorwerpen van grote cultuur- - historische en esthetische waarde, niet alleen voor het land van herkomst, maar ook voor het bezittende land en museum. Het was alleszins verklaarbaar dat de bezittende musea niet spontaan afstand wensten te doen van deze schatten. Zij namen in de onderhandelingen dikwijls een onwrikbare houding aan en wapenden zich met juridische en historische argumenten.

De directeuren van 's werelds grootste musea (Parijs, Londen, New York) stelden voor, dat hun musea de status van 'wereldmusea' zouden krijgen. De kunstvoorwerpen in hun musea zijn, zo redeneerden zij, van wereldniveau en behoren toe aan de gehele mensheid.

Daarom moeten deze voorwerpen in deze 'wereldmusea' blijven om door de gehele wereld bewonderd te kunnen worden en mochten zij niet terug naar het soms in ene uithoek van de aardbol gelegen land van herkomst, waar de 'wereld' niet op bezoek kom komen...

De slogan die in deze redenering populair werd, luidde: 'Whose art is it, anyway?' en ook: 'Art should be spread around, not kept at home'. Om te ontsnappen aan een mogelijke verplichting tot teruggave, namen veel landen hun toevlucht tot praktische en technische argumenten. Het was onverantwoord om kostbaarheden terug te sturen naar landen die geen garantie konden geven voor een veilige opstelling ervan, voor goede restauratie en conservering. Bovendien, wat moest worden verstaan onder 'Land van herkomst'? Is dat het land waar het voorwerp is vervaardigd? De nationaliteit van de maker? Het land waar het voorwerp verbleef voordat het naar het

huidige museum kwam? En naar welk land gaat het, als er grenswijzingen zijn geweest?

De Conventie van 1970 gaf geen uitsluitel. Er zijn bepaalde voorwerpen waarvan de historische, culturele of religieuze waarde zo groot en indringend is voor thans levende volken, dat zij als het ware levende symbolen zijn van de identiteit van een volk. Zulke voorwerpen horen niet in buitenlandse musea, maar in het land waar zij vandaan komen, bij het volk voor wie zij een levend symbool zijn. Daarom bevinden de drie oudste Korans zich ten onrechte in niet-islamitische landen, daarom hoort het marmer van het Griekse Parthenon niet in een museum in Londen.

Resultaten

Langdurige en moeizame onderhandelingen hebben hier en daar resultaten gehad. Nederland gaf de zogenaamde Lombok-schatten terug aan Indonesië. België organiseerde samen met Zaïre een aantal verzamelexpedities in Zaïre een aantal verzamelexpedities in Zaïre voor het nieuwe museum in Kinshasa om tenslotte enkele waardevolle voorwerpen vanuit het Volkenkundig Museum te Tervuren af te staan aan Zaïre ter completering van de collecties.

Berlijn kwam met Egypte overeen dat de befaamde buste van Nefertite beurtelings in Berlijn en in Caïro opgesteld zou worden.

Nu de meeste Westerse landen voorbeelden hebben van teruggave, lijkt de ban gebroken. Het krampachtige van het gein lijkt verdwenen. Er is ook een soort status quo bereikt. Er zijn landen, soms ook moet men spreken van : er zijn musea, die geen principiële bezwaren hebben tegen de teruggave en bereid zijn te onderhandelen over de voorwaarden waarbinnen teruggave zal geschieden. Er zijn andere die om principiële redenen weigeren voorwerpen terug te geven. De argumenten pro en contra zijn bekend. Er is volop over gepubliceerd.

Westerse musea die weifelen over teruggave, worden achterdochtig. Zij wensen hun collecties, opgeslagen in depots, niet openbaar te maken, ook niet mee te werken aan de samenstelling van inventarisaties, waardoor- naar zij menen- landen van herkomst hun voormalige collecties eerder op het spoor zouden komen, om die vervolgens terug te eisen.

Een andere reactie uit de museumwereld is het verleggen van het 'odium' naar andere instanties, uitgaande van dezelfde redenering, dat zij door de openbaarheid van de musea uitermate kwetsbaar zijn. Dit in tegenstelling tot particuliere verzamelingen, waartoe niemand toegang heeft zonder uitdrukkelijke toestemming van de eigenaar. Hierdoor is het voor een vragend

land vrijwel onmogelijk te achterhalen welke voorwerpen zich in particulier bezit bevinden, als dit niet gepubliceerd is of anderszins toegankelijk is gemaakt.

Internationale handel

Een argument, dat hier nauw mee verbonden is, betreft de internationale handel. De teruggave van cultuurgood vanuit bestaande collecties, zoals musea, is wel vergeleken met 'dweilen met de kraan open' zolang de export van kunstvoorwerpen uit dezelfde landen (legaal of illegaal) onverminderd doorgaat. Deze internationale handel wordt door sommigen beschouwd als de meest voorkomende misdaad in het internationaal verkeer na drugsmokkel. Aangenomen wordt dat twee derde van de Afrikaanse kunst die zich thans in het Westen bevindt, het continent na 1960 illegaal heeft verlaten. Toch had Interpol tot 1982 nooit een melding van diefstal ontvangen uit een Afrikaans land behalve uit Egypte en Zuid Afrika. Daar nagenoeg al deze Afrikaanse kunst via de internationale handel op de internationale markt, ook op de Nederlandse komt, mag men aannemen dat een overeenkomstig percentage hiervan illegaal geëxporteerd is uit landen van oorsprong. Hierbij moet worden opgemerkt dat illegale export uit een land niet inhoudt dat het voorwerp ook illegaal een ander land binnenkomt. De meeste landen kennen geen zogenaamde extra-territoriale werking toe aan een vreemde wetgeving. Wanneer een gestolen voorwerp op de internationale markt verschijnt, kunnen er verschillende dingen gebeuren. Het kan teruggeven worden aan het land van herkomst of het kan worden teruggekocht door het land van herkomst (als dat land beschikt over voldoende geld). Indien dit niet het geval is, zal het worden verkocht, doorgaans in een rijk land.

Particuliere verzamelaars, soms beleggingsmaatschappijen, beschikken tegenwoordig dikwijls over grotere aankoopbudgetten dan de meeste musea. Toch zijn er argumenten om te pleiten dat bepaalde voorwerpen in museumbezit komen. Immers, alleen dan zijn zij beschikbaar voor een groot publiek. Bovendien zijn de conserveringsvoorwaarden in de grote musea dikwijls beter dan bij veel particuliere verzamelaars.

Voor musea speelt de ethische vraag of zij gestolen goed mogen aankopen. Hoewel het antwoord in principe 'nee' is [er is dan sprake van heling], zijn er argumenten te bedenken om het toch te doen. Dit geldt met name de Volkenkundige musea. Het gestolen voorwerp is in veel gevallen een bewijs van een niet functionerend douane-apparaat in het land van herkomst, of van

corruptie. Bovendien is dikwijls niet bekend waar het voorwerp gestolen is, zodat teruggave moeilijk is. Er zijn gevallen bekend waar hooggeplaatste ambtenaren in het land van herkomst betrokken zijn geweest bij de ontvreemding van het voorwerp, teruggave zou hierdoor compromitterend kunnen zijn.

Het zou volkenkundige musea aan te bevelen zijn, om in hun beleid een clausule op te nemen over hun taak ten aanzien van het behoud van cultureel erfgoed en materiele cultuur, niet voor eigen genot en eigen reputatie, maar bewust voor teruggave te zijner tijd aan het land van herkomst.

De Conventie van 1970 is bedoeld om de teruggave van voorwerpen, die van grote cultuur- historische, religieuze of artistieke waarde zijn te regelen, maar is helaas in een aantal opzichten niet in staat om de rechtmatige claims van de ontwikkelingslanden te honoreren, omdat de lidstaten hun wetgeving nog niet hebben aangepast aan de eisen van de Conventie. Er zijn nog ingewikkelde juridische problemen op te lossen op het internationale en diplomatieke vlak in de relaties tussen kunst-exporterende landen en de soms tegenstrijdige belangen. Daarbij zijn de financiële belangen van transacties soms zo groot, dat teruggave van deze goederen in de praktijk welhaast onmogelijk wordt.

Men mag van ontwikkelingslanden eisen dat zij een beter systeem ontwerpen om hun cultureel erfgoed te beschermen tegen diefstal en smokkel. Maar belangrijker is waarschijnlijk een lange termijn programma om een beleid en behoud van cultuur te realiseren. Voor de meeste ontwikkelingslanden staat cultuur onderaan de lijst van prioriteiten. Acties om de culturele identiteit van een volk of een natie te benadrukken, zijn dikwijls ingegeven door politieke motieven. Culturele identiteit zou een grotere plaats moeten krijgen in veel ontwikkelingslanden. Ook bij ons Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking heeft cultuur tot nu toe weinig aandacht gekregen. Het verdient aanbeveling om te bezien in hoeverre ontwikkelingsgelden op verantwoorde wijze geïnvesteerd kunnen worden in culturele projecten, om de eigen culturele identiteit van een volk of natie te versterken en op deze wijze een effectieve bijdrage te leveren aan de ontwikkeling van een land.

Deze bijdrage gaat voorbij aan de juridische steekspelletjes en het politieke geschreeuw, maar doet recht aan de geest van de Conventie van 1970.

Literatuur

K.M. de Jager, scriptie "Aanspraken op kunstschat in het Internationaal Recht", Leiden 1987.

J.A.R. Nafziger, "The New International Framework for the Return, Restitution of Forfeiture of Cultural Property". 15 N.Y.U.I.L.P.1983 .(no 4) pp.789-812.

**"De Ethiek van het verzamelen, teruggave van kunstvoorwerpen of niet?"
artikel gepubliceerd in Culturen. Een uitgave van Openbaar Kunstbezit in
samenwerking met de Volkenkundige musea in Nederland, 2 jaargang 4 1988.**